

Yhteisökudelman säilyminen ja purkautuminen Outokummun kaivoskaupungissa

ISMO BJÖRN & JARMO KORTELAINEN

Karjalan tutkimuslaitos, Itä-Suomen yliopisto & Historia- ja maantieteiden laitos, Itä-Suomen yliopisto¹

Teollinen yhteisökudelman

Pohjois-Savon ja Pohjois-Karjalan rajalla sijaitsevan Outokummun yhdyskunta on syntynyt ja kasvanut yhden luonnonvaran ja tuotantolaitoksen ympärille samaan tapaan kuin useimmat suomalaiset tehdasyhdyskunnat. Yleisimmin tehdasyhdyskunnat ovat rakentuneet Suomessa puunjalostuksen ympärille. Näiden yhdyskuntien kehitystä, murrosta ja ominaispiirteitä on tutkittu runsaasti (esim. Koskinen 1987; Kortelainen, J. 1996; Vepsäläinen 2007; Ahvenisto 2008; Kortelainen, K. 2008). Tutkimuksissa on hahmoteltu suomalaisille tehdasyhdyskunnille tyypillisiä kehityskaaria ja ominaisuuksia. Tarkastelemme katsauksessamme sitä, missä määrin Outokummun kaivoskaupungin kehitys pitää sisällään suomalaisille tehdasyhdyskunnille tyypillisiä piirteitä. Kiinnittämällä huomiomme kaivosyhdyskuntaan tarkennamme kuvaa suomalaisista teollisuusyhdyskunnista ja niiden kehityksestä.

Metsäsektoriyhteiskuntaa koskevassa pitkäaikaisessa tulkinnassaan taloussosiologi Tarmo Koskinen liikkui makrotason rakenteista mikrotaolalle tutkimaan tehdasyhdyskunnan yhteisöllisyyttä (kootusti Koskinen 2001). Koskisen tutkimuskohteena ja käsitteellistämisen pohjana toimi hänen kotipaikkakuntansa Tervakoski, jonka hän näki "avaimenreikänä metsäteollisuusyhdyskuntien suomalaisen malliin" (Koskinen 1994: 13). Henkilökohtaisen kokemuksen ja monipuolisen empiirisen aineiston avulla Koskinen kehitti omintakeisen käsitteistön, jolla hän pyrki ymmärtämään tutkimansa yhteisöä ja samalla suomalaisten tehdasyhdyskuntien perusrakennetta. Outokummun tarkastelu auttaa puolestaan pohtimaan, kuvaako Koskisen malli myös kaivosyhdyskuntaa.

Koskisen (1987, 1994) perusajatuksena oli paitsi ymmärtää tehdasyhteisön luonnetta myös purkaa stereotyyppistä kuvaa tehtaan varjostamista yhdyskunnista, joita leimasivat puute ja poliittiset konfliktit. Hän käytti useasti Pertti Haapalalta (1986) lainattua termiä "tehtaan valossa" ja korosti tehdasyhdyskuntien korkeaa hyvinvoinnin tasoa verrattuna muihin teollistuvan Suomen yhdyskuntiin. Koskisen mielestä tehdasyhteisössä oli

konfliktiasetelman sijaan kyse ennen kaikkea tehtaan ja yhdyskunnan monisäikeisestä *yhteisökudelmasta*, jossa tuotantolaitos ja sitä ympäröivä asujaimisto sulautuivat erottamattomaksi kokonaisuudeksi. Ihmisten elämä ei jakaantunut kahteen todellisuuteen – työelämään ja vapaa-aikaan – vaan lukemattomien sidosten rihmasto kiinnitti yhtiön, tehtaan, asukkaat ja fyysisen ympäristön yhteisökudelmaksi.

Kudelman ei syntynyt ja uusiutunut itsestään, vaan sitä rakennettiin monin tavoin. Yhtäältä sen perusta tuettiin yhtiön ja yhdyskunnan toisiinsa sitovan *vaihdon järjestelmän* avulla (Koskinen 1987, 1994). Siinä yhtiö tarjosi varman työpaikan ja toimeentulon sekä huolehti muutenkin työntekijöiden tarpeista tuottamalla palveluiltaan runsaat ja fyysiseltä ympäristöltään laadukkaat elämisen puitteet. Tehtaalaisille järjestelmä tarjosi muihin vaihtoehtoihin verrattuna paremman elinympäristön ja samastumisen kohteen. Pysyvä työvoima puolestaan hyödytti yhtiötä takaamalla tuotannon häiriöttömän jatkuvuuden. Koskinen (2001: 111) kuvaa vaihdon järjestelmää seuraavasti:

Paikallista vallan muotoa voidaan kuvata laajenevan vaihdon järjestelmäksi, minkä vallitessa tehdas kiinnittää ammattitaitoista, pysyvää ja sukupolvea toiseen uusiutuvaa työväkeä, ja he taas saavat muihin ajankohdan vaihtoehtoihin nähden mielekästä ja pysyvää työtä ammatteina ja työurina aina sukupolvea toiseen sekä myös elämänlaatuun koko ajan nostavan ympäristön, tehdaskylän, mikä rakennetaan tehtaan julkisivuksi eikä takapihaksi.

Vaihdon järjestelmä tarkoitti parhaimmillaan sitä, että yhtiöt tarjosivat hyvin monipuolisesti sosiaali-, koulutus- ja asumispalveluita (Keravuori 1948). Tehtaalaisten käytössä olivat myös yhtiöiden ylläpitämät kesänviettokohteet sekä monipuoliset liikuntapaikat ja harrastetilat. Yhtiöt ylläpitivät tai tukivat muutenkin laajalti vapaa-ajan kerho-, harrastus- ja huvitustoimintaa. Yhdyskunnille oli lisäksi luonteensa suhteellisen pysyvät työpaikat, joihin pojat seurasivat isiään. Yhtiöt kiinnittivät huomiota myös yhdyskuntien viihtyisyyteen, minkä vuoksi ne palkkasivat maankuuluja arkkitehteja suunnittelemaan yhdyskunnistaan vetovoimaisia, puutarhamaisia kokonaisuuksia. Metsäteollisuuden ja arkkitehtien liitto tuotti monia suomalaisen arkkitehtuurin helmiä (ks. Korvenmaa

¹ E-mail: <ismo.bjorn@uef.fi>, <jarmo.kortelainen@uef.fi>

1989). Esimerkiksi Alvar Aallon kädenjälki on nähtävissä sellaisissa suomalaisissa tehdasyhdyskunnissa kuin Varkaus, Kauttua, Sunila ja Säynät-salo.

Parhaimmillaan vaihdon järjestelmä tuotti kiinteää yhteisöllisyyttä, jonka näkyvimpänä ilmene-mismuotona olivat suuret paikalliset tapahtumat eli Koskisen termein *joukkosydämenlyönnit*. Niillä Koskinen (1994: 26) tarkoittaa valmisteltuja tapahtumia ja tilaisuuksia, joissa yhteisö tuli näkyväksi ja tuotti itsensä. Näitä saattoivat olla erilaiset yhteiset retket, yhteiset juhlat tai vaikkapa massahiihtojen tapaiset liikuntatapahtumat. Koskisen kuvaamaa yhdyskuntatyyppiä voi kuvailla paternalistiseksi, mutta myös solidaariseksi, sillä sen jäsenet tunsivat kuuluvansa yhteen, ja he omistautuivat vapaaehtoisesti yhtiön päämäärille.

Vaihdon järjestelmä ja yhteisökudelman liittyvät Koskisen ajattelussa tiettyyn historialliseen vaiheeseen. Hyvinvointivaltion kehittyessä yhtiöt alkoivat vähitellen luopua yhdyskuntavelvoitteistaan ja vetäytyivät tiiviimmin tehtaan porttien sisälle. Myös järjestöelämän valtakunnallistuminen ja tehdastalouden modernisaatio rapauttivat vaihdon järjestelmää. Tervakoskella kehitys kulminoitui – Koskisen ilmausta käyttäen – *julmaan saneeraukseen*, jossa tehtaan työntekijämäärää supistettiin rajusti.

Koskisen tehdasyhteisöteoria perustui pitkälti yhteen tapaustutkimukseen, jonka hän tosin liitti laajempaan ajalliseen ja maantieteelliseen kontekstiin. Myöhempi tutkimus on tarkentanut kuvaa suomalaisesta tehdasyhdyskunnasta. Esimerkiksi vaihdon järjestelmän luonne vaihteli suuresti yhdyskunnittain. Koskisen tutkima Tervakoski on paperitehdasyhteisö, joissa tuotanto on vaatinut aina runsaasti ammattitaitoista työvoimaa. Tämä on pakottanut yhtiön maksamaan suhteellisen hyvää palkkaa, tarjoamaan laajan palveluiden kirjon ja tuottamaan viihtyisiä asuinalueita voidakseen pitää kiinni elintärkeästä työväestä. Sen sijaan saha- ja vaneriteollisuuden hallitsemassa puuteollisuusyhteisöissä ammattitaitoisen väen tarve on ollut pieni. Niinpä niiden tulotaso, palvelut ja asuinalueet ovat useimmiten olleet vaatimat-tomampia (Kortelainen 2002).

Vaihdon järjestelmän rinnalla toinen ja vähemmän tutkittu tapa tuottaa yhteisökudelman on narratiivinen – tarinoiden ja kertomusten – tapa. Outokumpua koskevassa tuoreessa tutkimuksessaan kulttuurintutkija Simo Häyrynen (2010) selvittää, millaiset jäljet Outokummun tuotantolaitosta ympäröivä sosiaalinen kudelman on jättänyt outokumpulaiseen yhteisöön ja sen kollektiiviseen tajuntaan. Häyrysen (2010: 17) mukaan Koskisen käsitys paikkakuntaa hallitsevan

teollisuuslaitoksen ympärille kehittyvästä kulttuuriyhteisöstä on sovellettavissa myös Outokumpuun ja muihin kaivospaikkakuntiin.

Koskisen luomaa tehdasyhteisön kertomusta voidaan pitää romantisoituna ja – kuten hän myös itse huomaa – yhden sukupolven kuvana. Vaikka Koskinen toteaa, että yhteisöllä on alakulttuurinsa (tehtaalaisuus, virkailijakulttuuri ja työnohjo-kulttuuri), ja että yhteisössä on nähtävissä ydin (tehtaan henkilökunta) ja periferia (ns. ulko-työläiset), hän esittää Tervakosken kertomuksen yhtenäisenä yhteisön tuottamana elämäkertana. Toisenlainen ja muihin paikkakuntiin perustuva tulkinta puolestaan korostaa yhtiöiden hallitsevaa roolia kertomuksen tuottamisessa.

Yhden tuotantolaitoksen yhdyskunnissa kertomus yhdyskunnista – niiden merkityksestä ja kehityksestä – on rakentunut usein hallitsevan yrityksen ohjauksessa. Monesti yhtiö hallitsi paikallista tiedonvälitystä, tuotti historioikeja ja muita paikkakuvauksia sekä yhdisti asukkaiden kokemusmaailmaa ja intressejä (Vepsäläinen 2007). Tällä tavoin tehdasyhdyskunnalle rakentui niin sanottu oikea kertomus, joka tukahdutti ja häivytti monet vaihtoehdot ja kilpailevat tarinat. Se kertoi vain asiat, jotka ylläpitivät yhtiön positiivista julkisuuskuvaa. Ympäristöongelmat ja muut tuotannon negatiiviset seuraukset on tehdasyhdyskunnissa pyritty perinteisesti joko kieltämään tai sivuuttamaan vähin äänin.

Tarkastelemme jatkossa Outokumpua Koskisen tapaan monisäikeisenä yhteisökudelman, joka kietoi kaivoksen ja ympäröivän yhdyskunnan erottamattomaksi kokonaisuudeksi, yhteisöllisen symbioosin asetelmaksi, jossa yhtiö työpaikkoineen oli samaa järjestelmää muun yhdyskunnan kanssa. Yhteisön asukkaiden elämässä työ ja vapaa-aika olivat samaa todellisuutta. Pohdimme katsauksessamme, miten vaihdon järjestelmä muotoutui yhden yrityksen ja tuotantolaitoksen hallitsemassa Outokummussa. Millainen oli Outokummun yhteisökudelman? Miten lukemattomien sidosten rihmasto kiinnitti maanalaisen malmi-laatan, kaivosyhtiön, asukkaat ja fyysisen ympäristön yhteisökudelmaksi? Millaisia joukkosydämenlyönntejä siihen liittyi? Kuinka rakennettiin kertomusta Outokummusta? Miten vaihdon järjestelmä purkautui ja mitä yhteisökudelmalle tapahtui julman saneerauksen (kaivoksen lakkauttamisen) yhteydessä?

Hyvin suunniteltu yhdyskunta

Yli sata vuotta sitten, 17. maaliskuuta 1910 timantti-kairan terä upposi Outokummun malmiin Kuusjärven kunnan Sysmän kylässä Outokummun

poijoisrinteessä. Kvartsiitin sisältä löytyi kolme ja puoli kilometriä pitkä, 300–400 metriä leveä ja metristä viiteentoista paksu malmilaatta, joka ulottui paikoin 350 metrin syvyyteen. Se sisälsi esimerkiksi viisi prosenttia kuparia ja 28 prosenttia rautaa sekä joukon muita malmeja (Miettinen 1950: 20–22; Annala 1960: 45–46). Malmiota tutkittiin parin vuoden ajan. Sen jälkeen löydöksen ympärille alkoi kohota teollisuuslaitos.

Suomalaisen teollisen kertomuksen ominaispiirteiden mukaisesti Outokummun tarina perustuu taloudellisen kasvun lupaukseen jostain aiempaa paremmasta. Outokummun korkeatekninen edistys rinnastui monessa suhteessa koko Suomeen. Outokummun tavoin Suomi vaurastui teollisuuden varassa. Outokummusta tuli osa Suomen suurta teollista kertomusta, jonka mukaan tehdas muodosti modernin saarekkeen vanhakantaisen, kehittymättömän seudun sisällä. Yleensä tehdas jalosti puuta, mutta Kuusjärven metsien keskellä loistivat Outokummun kaivoksen ja rikastamon valot.

Työntekijöitä hakeutui runsain joukoin kaivokseen töihin ja lähistölle alkoi muodostua kaivosmiehistä ja heidän perheistään muodostunut yhdyskunta. Outokumpu rajautui ympäröivästä maaseudusta erilliseksi yksiköksi, joka rakennettiin monen puunjalostuspaikkakunnan tavoin suunnitelmallisesti. Outokumpuun tilattiin asemakaavoja muun muassa arkkitehti Armas Lindgreniltä ja Bertel Liljequistilta. Otto-Iivari Meurman suunnitteli Outokumpuun tiiviin ja yhtenäisen ideaaliyhdyskunnan, joka toteutettiin vain osittain. Arkkitehti Väinö Gustaf Palmqvist piirsi kaivoksen ja rikastamon keskeiset tuotantorakennukset ja luonnosteli työntekijöiden asuinrakennukset, jotka yhtiön rakennusmestarit piirsivät valmiiksi. Omakotitoiminta, jota Outokummussa 1920- ja 1930-luvuilla harjoitettiin, oli samaan aikaan myös kaikkien suurten metsäteollisuusyritysten asuntopolitiikan lähtökohtana (Pennanen 2000: 17).

Outokumpua voi verrata esimerkiksi Mänttään, joka edustaa tyylipuhdasta metsäteollisuusyhdyskuntaa (Mönkkönen 1992: 91–96, 170, 1998: 415–423). Mäntässä G. A. Serlachius Oy:n pääkonttori, niin sanottu Valkoinen talo, hallitsee yhdyskunnan keskustaa. Outokummussa näkymää hallitsee kaivostornin viereisen mäen päältä yhtiön isännöitsijän asunto Sänkivaara. Kirkko on sinne johtavan tien varressa. Mäntässä pääkonttorin toisella puolella ovat tehtaat, mutta rakennuksen pääsisäänkäynti avautuu torin ja kirkon suuntaan. Outokummussa pääkonttorin toisella puolen ovat rikastamo ja kaivostorni, mutta konttorin pääsisäänkäynti avautuu Mäntän tavoin torille. Yhtiö

rakennutti molemmissa paikoissa kirkon ja perusti paikkakunnan ensimmäiset poliisin ja kättilön virat. Mäntässä yhtiö rakensi maantiet, asunnot, saunat, vastasi asemakaavasta, huolehti juoma- ja jätevedestä, pystytti paikkakunnalle kansakoulun, ammattikoulun, kaupan, säästöpankin, myllyn, meijerin, makkaratehtaan, urheilukentän, lastentarhan, paloaseman, sähkölaitoksen, sairaalan, hautausmaan, uimalaitoksen, hiihtomäen ja tennis kentän. Yhtiö hankki Suomen ensimmäisen automaattisen puhelinkeskuksen ja omisti suurimman osan kunnan maa- ja vesialueista. Outokummun luettelo poikkeaa tästä vain makkaratehtaan ja myllyn osalta. Molemmilla paikkakunnilla yhtiön vaurautta ja suuruutta korostettiin arkkitehtuurin yksityiskohdissa.

Mäntässä yhtiön ylin johto asui niin sanotun Miljoonakadun varrella, jota koristivat jalot lehtipuut. Alempien toimihenkilöiden asuintalot olivat hieman sivummalla. Virkailija-alueen keskellä oli paikkakunnan porvarillisen huvielämän keskus, suuri klubitalo. Työväen vuokra-asunnot, ”kahvimyllyt”, olivat omilla alueillaan. Tehtaiden työntekijäryhmät ja osastot asuivat kukin omilla alueillaan. Asuinpaikan etäisyys tehtaista oli vuokra-asunnoissa asuvilla suoraan verrannollinen tilipussin kokoon. Outokummussa yhtiön ylin johto asui puistoalueen keskellä Raivonmäellä ja Outokumpua ympäröivillä kukkuloilla. Virkailijat asuivat Kyykerin alueella ja työläiset Mustikkakorvessa (kuva 1). Sosiaalisen aseman saattoi erottaa korkeuskäyrän perusteella (Mönkkönen 1992: 91–96; Björn 2000: 37; Pennanen 2000: 17–26).

Mäntän suunnittelusta vastannut arkkitehti Valter Thomè suunnitteli rakennuksia ja asemakaavoja myös Varkauteen, Kemiin, Kuusankoskelle, Poriin, Kotkaan ja Raumalle. Hänen työtään jatkoi Väinö Gustaf Palmqvist, Outokumpua laajalti suunnitellut arkkitehti (Mönkkönen 1992: 92–95).

Kulttuuriin ei panostettu ainoastaan arkkitehtuurin ja rakennetun ympäristön muodossa, vaan metsäyhtiöiden patruunat hankkivat omistukseensa mittavia taidekokoelmia. Tunnetuin on Gösta Serlachiuksen taidekokoelma Mäntän Joenien kartanossa. Outokummun ainoan patruunan, Outokumpu Oy:tä vuosina 1921–1953 johtaneen vuorineuvos Eero Mäkisen aikaan kaivoksenjohtajan asunnon Sänkivaaran seinät täyttyivät esimerkiksi Pekka Halosen ja Eero Nelimarkan töistä.

Outokumpu oli arkkitehdeille vaativa paikkakunta. Maatalousmaisemaan syntynyt tehdasalue muistutti aluksi metsäseutujen ruukkiympäristöjä, mutta se poikkesi niistä kumpuilevan maaston ja kasvillisuuden puutteen vuoksi. Merkittävää oli,

Kuva 1. Kartta Outokummun yhdyskunnasta ja malmiosta 1940-luvulla (Pohjakartta: Outokummun kaivosmuseo).

että Outokummusta puuttui ehkä tärkein suomalaisen teollisuusarkkitehtuurin suunnitteluun vaikuttanut tekijä: se oli teollisuuspaikkakunta ilman vettä. Puunjalostusyhdyskunnissa vesi on aina ollut tärkeä elementti energian tuottajana, kuljetusreitteinä ja teollisuusjätteen viemärinä (Kortelainen 2007).

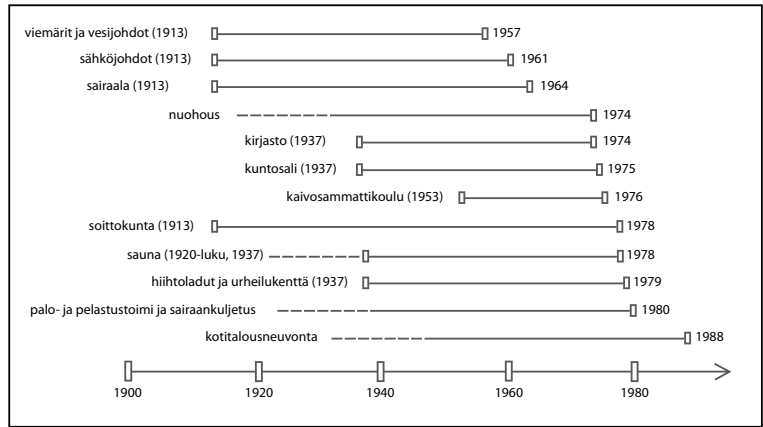
Varhaisemmat järvi- ja suomalmelja hyödyntäneet rautaruukit, kuten esimerkiksi Möhkö, Kuokkastenkoski, Pankakoski ja Värtsilä, voitiin rakentaa kosken partaalle ja paikkakunnalta saatavan puuhiilen varaan. Outokummun kaivos oli puolestaan sidoksissa malmioon, joten energian saanti tuotti vaikeuksia. Kun saatavilla ei ollut vesivoimaa, eikä Imatran voiman kuljettaminen

Outokumpuun vielä teknisesti onnistunut, oli Outokummussa toimittava paikallisten energialähteiden varassa. Näitä olivat halot ja Joensuussa sijainneen Penttilän sahan sahausjäte. Myös Viuruusun turvetta kokeiltiin. Rautatien rakentaminen oli elintärkeää tuotteiden kuljetuksen ja markkinoinnin, mutta myös energiahuollon vuoksi. Pamilon ja Palokin sähkövoima ratkaisivat lopullisesti Outokummun energiaongelman (Särkikoski 1999: 82).

Kivinen yhteisökudelman

Paperiteollisuusyritysten tapaan Outokumpu Oy hoiti työntekijänsä kehdosta hautaan. Kun yhtiölle

Kuva 2. Kaivosyhtiöltä kunnalle siirtyneitä palveluita. Palveluiden perustamisvuodet suluissa (Annala 1960: 462; Kuisma 1985: 95–97; Björn 2000: 37, 5, 237).

pääsi töihin, muista työnantajista ei edes unelmoitu (Björn 2000: 50). Kaivosyhtiö hallitsi työntekijöidensä tilan- ja ajankäyttöä. Yhtiöläisyys, tehtaalaisuus (Outokumpu Oy), oli tärkeämpää kuin kuntalaisuus (Kuusjärvi) jo palvelujen saamisen suhteen. Kaivosyhtiö rinnastettiin valtionlaitoksiin, kuten rautateihin, ja sen odotettiin tarjoavan työntekijöilleen vastaavat edut. ”Työntekijät tekevät työtä kuin omassa yrityksessään, kun on valtiojohtoinen yritys”, totesi Outokummun kaivoksen kansandemokraattinen pääluottamusmies Johannes Vilokkinen vuonna 1966 (Björn 2000: 46).

Outokumpu Oy oli rinnastettavissa metsäteollisuuden suuriin valtionyhtiöihin Enso-Gutzeitin ja Veitsiluotoon, jotka Outokummun tavoin olivat valtion teollistamispolitiikan välineitä. Vertaus Enso-Gutzeitin osuu kohdalleen myös siinä, että niin Outokumpu kuin Gutzeitkin ostettiin valtion omaisuudeksi ulkomaalaisilta omistajilta.

Outokumpu oli poikkeuksellinen kaivospaikkakunta suuruutensa ja pitkän ikänsä suhteen. Kaivos toimi lähes 80 vuotta ja kaivosyhtiö hallitsi koko paikkakuntaa. Tehtaan pilli huusi työvuorojen vaihdot ja ruokatunnit kuten puunjalostuspaikkakunnillakin. Säännölliset räjäytykset kaivoksessa tärisyttivät koko yhdyskuntaa. Kaivosyhdyskunta sykki kaivoksen ja rikastamon tahtia. Louhinta ja kiven jalostaminen malmirikasteeksi jatkuivat keskeytyksittä vuoden ja vuorokauden kiertokulusta välittämättä. Poraaja kaivoksessa porasi kiveä, jonka lastaaja lastasi ja kuljettaja kuljetti kärryillä, sähköjunalla tai kuorma-autoilla joko nostotornin tai vinotunnelin kautta murskatavaksi rikastamoon (ks. Hakola 2009). Insinöörit suunnittelivat ja teknikot sekä työnjohtajat ohjasivat toimintaa. Laaja huoltoporras poraseppineen, korjaajineen, viilaajineen ja muine ammattilaisineen varmisti prosessin sujuvuuden. Yhtiön maa-

tila, metsä- ja liikenneosasto tukivat tuotantoa. Naisia työskenteli konttorissa ja erilaisissa huollon tehtävissä. Kaivokseen heillä ei ollut asiaa. Nuoret pääsivät kesäisin yhtiölle töihin, pojat koulutettiin kaivosammattikoulussa isien työn jatkajaksi ja työille järjestettiin kotitalouskoulutusta.

Outokummun vaihdon järjestelmä muistutti paperitehdasyhteisöjen vastaavaa. Kaivosyhtiö hoiti monia kunnalle kuuluvia, yleistä hyvinvointia edistäviä töitä (tärkeimmät kuvassa 2). Yhtiö järjesti myös urheilutapahtumia. Esimerkiksi ensimmäiset Kummun hiihdot hiihdettiin vuonna 1932, ja hiihtomaja valmistui vuonna 1947. Kaivosyhtiö järjesti työntekijöilleen työmaakuljetukset vuodesta 1936 alkaen ja perusti huoltokonttorin vuonna 1937 (Annala 1960: 462; Kuisma 1985: 95–97; Björn 2000: 37, 5, 237).

Yhteisökudelman purkautuminen ajoittuu Suomessa yleensä 1960-luvulta alkaneeseen vaiheeseen, jolloin hyvinvointivaltio ja kunnat ottivat hoitaakseen yhteiskunnallisten palveluiden tuotannon. Outokumpu Oy luopui yhdyskuntapalveluista Outokummussa samaan aikaan kuin puunjalostusyritykset omilla paikkakunnillaan. Erillisiä, yksityisten yritysten ja yhtiöiden tarjoamia palveluja ei enää tarvittu, sillä hyvinvointivaltio pyrki turvaamaan kaikille kansalaisille samat etuudet työpaikasta riippumatta (Björn 2000: 53).

Outokumpulainen joukkosydän sykähti konkreettisesti maan tärahtaessa kaivoksessa tehtyjen säännöllisten räjähdysten aikaan. Räjätys kuului joka arkiamu kello 10 kumeana äänenä, ja jokainen aisti sen myös kehossaan. Symbolisesti joukkosydämen lyönnit tuntuivat yhdyskuntaa yhdistävissä ilon ja surun hetkissä, kaikkia outokumpulaisia yhdistävissä tapahtumissa ja tilaisuuksissa. Kaivospaikkakunnan yllä eli jatkuva onnettomuuden uhka, ja sellaisen sattua koko

yhdyskunta koki sen yhdessä. Kuolemantapaukset ja onnettomuudet kaivoksessa koskettivat kaikkia ja nostivat yhteenkuuluvuuden tunteen ja solidarisuuden voimakkaimmilleen (ks. Häyrynen 2010: 82–84).

Outokummun joukkosydän sykki myös yhteisillä matkoilla ja juhlissa. Outokumpulaiset muistavat erityisesti presidentti Urho Kekkosen vierailun porauskilpailuissa vuonna 1975. Arvostettu juhlavieras synnytti lukuisia anekdootteja, tarinoita ja vitsejä niin Kekkoesta itsestään kuin hänet kohdanneista outokumpulaisista erityishenkilöistäkin. Myös urheilu kokosi Outokummun väen yhteen. Outokummun Partion pesäpallojoukkueen otteluita seurasi yhtiön kentän reunalla parhaimmillaan yli 2 000 katsojaa.

Puunjalostusteollisuudelle ominainen jatkuvuus ilmeni myös Outokummussa. Outokummun kaivoksessa ehti työskennellä kolme sukupolvea. Kaikkiin kaivosyhdyskuntiin ei vastaavaa jatkuvuutta syntynyt, sillä kaivostoiminta saattoi syntyä ja päättyä nopeasti. Esimerkiksi Pohjois-Karjalassa Pielisjärven kunnassa (nykyisin Lieksa) sijainnut Mätäsvaaran molybdeenikaivos toimi vain seitsemän vuoden ajan, vuosina 1940–1947 (Ziedler 1950).

Oikein kerrottu tarina

Yhteisyyttä ja yhteisöllisyyttä pyrittiin luomaan tehdasyhdyskunnissa myös yhtenevän ja tehdasjohtoisen tarinan avulla. Outokummun tarinaan liittyy voimakkaana juonteena sen osuus itsenäistyneen Suomen ”puisen jalan” metallisena vahvikkeena. Outokummun malmi muutettiin metalleiksi ja taloudelliseksi vauraudeksi, joka hyödytti outokumpulaisten lisäksi koko kansaa. Tarinaa vahvistaa kuparin strategisen merkityksen korostuminen toisessa maailmansodassa ja sen jälkeisenä sotakorvausten aikana (ks. Häyrynen 2010: 204–205). Sodan ja jälleenrakennuksen aika ovat osa suomalaisuuden keskeisintä mytologiaa. Outokumpu oli kansallinen aarre, ja sellaisena se esiteltiin oppikirjoja myöten. Tämä vahvisti outokumpulaisten itsetuntoa ja auttoi paikallisen sankaritarinan rakentamisessa.

Outokummun tarinan alkujuuriin on liitetty tarunomaisia piirteitä, joita korostivat erilaiset malmion löytöä edeltävät lukuisat ennusmerkit: Hullu-Niilon ennustus köyhän kummun alta löytyvästä kullasta, Outokummun yllä nähdyt valot, jotka selitettiin peikkojen aarnivalkeiksi ja tuntemattomaksi jääneen ylioppilaan puheet Outokummun vaaran laella pidetyissä juhannusjuhlissa. Puheessaan ylioppilas oli aprikoinut, mitä rikkauksia mahtoi juhlaväen alla oleva vaara kätkeä.

Myyttiset kertomukset viittasivat kätkeytyihin aarteisiin, jotka kerran rikastuttaisivat köyhän kansan (Leskinen 1957: 26–27). Outokummun tarinassa toistuvat draaman kannalta keskeisiksi kulminaatiksi muodostuvat vaiheet: kupariesiintymän löytyminen, kaivoksen norjalaisomistus, valtiollistamisen vaihe, sota-aika, sodan jälkeinen kasvu sekä kaivoksen lopettamisen jälkeiset pessimismin ja optimismin aallot. Kertomuksen ajallisia jäsentäjiä ovat vanhan kaivoksen vierelle syntyneet uudet kaivokset, Mökkivaara vuonna 1939, Keretti vuonna 1954 ja Vuonos vuonna 1971 (Kuisma 1985: 264–267; Piiparinen 2007: 11; Häyrynen 2010: 199). Outokummun malmin löytyminen oli tarinan alkupiste. Emämalmin löytö oli sankaritarinana esimerkkinä kaikille malminetsijöille (Annala 1960: 15–17; Kuisma 1985: 8–10).

Teollisen tarinan rinnalla kulki sitä tukeva ja siihen limittyvä kestäminen kulttuurille rakentunut outokumpulainen tarina. Se perustui tarinoinhin miehistä, jotka eivät kestäneet kaivoksessa päiväkään. Nämä olivat vastakohta heille, jotka sieivät kaivospölyä, pimeyttä ja kosteutta vuodesta toiseen, miehille, jotka saattoivat yskiä kivipölyä keuhkoistaan, mutta jotka jaksoivat silti. Kestämisen kulttuuri loi vahvaa omanarvon tunnetta. Outokumpulaista miehisyyttä kasvattivat edelleen miehiset harrastukset kuten urheilu, kalastus ja metsästys. Suomen Voimistelu- ja Urheiluliiton (SVUL) seurassa Outokummun Partiossa hiihdettiin ja pelattiin pesäpalloa. Työväen urheiluseurassa Outokummun Vesassa harjoitettiin voimalajeja, etenkin painia. Kestämisen kulttuuri näkyy selkeänä Outokumpu-aiheisissa romaaneissa ja näytelmissä. Yksittäinen mies voi kärsiä, mutta perhe ja kaivosyhteisö elävät.

Kaivosyhtiö saneli oikean kertomuksen sisällön. Kertomus perustui yhtiön hallitsevaan asemaan, jokaiselle outokumpulaiselle annettuun oppiin, jota myös koulu tuki, ja lopulta jopa herran pelkoon. Se tuki kaivosyhtiön etua, jonka koettiin olevan sama kuin paikkakunnan pieneläjien etu. Vaihtoehtoista kehitystietä ei edes ollut.

Hyvää tekevän kaivoksen kuvaa on pidetty johdonmukaisesti yllä, vaikka kaivosyhtiö Outokumpu Oy on vetäytynyt kaupungista. Häyrynen (2010) kirjoittaa Outokummun institutionaalista kertomuksesta, joka muodostuu historioissa, strategioissa ja markkinoinnissa kollektiivisen muistin sisältöjä säätelämällä. Kollektiivinen muisti vahvistaa outokumpulaisuutta. Yhtenäisyyden ohella se on pysyvyyden lähde. Kollektiivinen muisti sisältää menneisyyden tapahtumia, jotka sopivat yhteiseen outokumpulaiseen tarinaan. Jokaisen outokumpulaisen omat muistot limittyvät osaksi outokumpulaisten yhteistä muistia, joka ei

kuitenkaan ole staattinen, vaan menneisyyden tapahtumia ja niihin liittyviä muistoja yhteenpunova aktiivinen prosessi. Outokummussa menneisyyden kollektiivista muistamista ylläpitävät kaivosmuseo, kirjoitelmat, näytelmät ja kirjat (esim. Lander 1994; Lehtolainen 1995; Tiitinen 1996, 2010). Kaivos elää myös outokumpulaisten liikkeiden, yhdistysten ja seurojen nimissä: Kirja-Kaivos, ravintola Kuparisydän ja hotelli Malmikumpu. Paikallisen Lions Clubin nimi on Kupari ja salibandyä pelataan Bandyminersissa. Kollektiivisen muistin ydin – institutionaalinen kertomus – painottaa pysyvyyttä.

Kaikki aineellisen ympäristön muutokset eivät tukenet ”oikeaa kertomusta”. Teollisuusyhdyskunnissa haitalliset ympäristövaikutukset on kuitenkin pyritty tulkitsemaan positiivisen kautta. Selluloosayhdyskuntien asukkaat lohduttautuivat ajatuksella, että ”raha se on, joka haisee”. Outokummussa ympäristöongelmia ja saasteita pidettiin samoin valitettavana mutta välttämättömänä maksuna edistyksestä. Outokummun kuparitehtaan rikkipäästöt tappoivat lähiseudun kasvillisuuden ja muuttivat taajaman ympäristön autiomaaksi, mutta lohdutukseksi outokumpulaisille opetettiin sanonta: ”jalokivi ei kasva sammalta”. Jäteliemi laskettiin suoraan Outolampeen, joka kaivosyhtiön esitteiden mukaan ”oli kuin luotu vesisäiliöksi, jossa jäte ehti selvitä ja painua pohjaan niin, että ainoastaan kirkas vesi juoksi vieraaseen vesistöön” (Kuisma 1995: 238). Kaivoksen jätevedet saastuttivat ensin Outolammen ja sitten sen alapuolisen Sysmäjärven, josta jätevedet valuivat Heposelkään, Saimaan pohjoisimpaan lahteen. Muistitiedon mukaan toimitusjohtaja Eero Mäkinen ajoi huoneestaan isäntämiehet, jotka lakki kourassa tulivat valittamaan vesien pilaamisesta.

Outolampea alettiin kutsua sen värin mukaan ”sumpiksi”. Samalla nimellä oli tunnettu myös Pitkärannan kuparikaivosten jätealue. Outokummun jätealue, kaivosyhtiön mukaan rikastushiekka-alue, muistutti tuulisella säällä olemassaolostaan. Oranssinkeltainen pöly lensi kauas ympäristöön ja tunkeutui asuntoihin. Outokummun pohjavesistä löytyi syanidia. Yhtiön historiassa lähes 300 maanomistajan vaatimusta korvauksista pidetään soterkenä yhtiötä vastaan (Björn 2000: 43–44).

Outokummussa kaivoksen ympäristövaikutusten arviointi on ollut paikallisesti ja inhimillisesti arkaluontoinen kysymys. Yhtiön hyväntekijän roolin kyseenalaistaminen herättää yhä närää. Outokummusta kotoisin olevalle tutkijalle kotikaupungista kirjoittaminen on tavallista herkempeä, sillä teksti koskettaa kaivoskaupungissa yhä eläviä sukulaisia, jotka ovat yhä tiiviisti yhtiöläisiä, mukana yhtiön suuressa kertomuksessa. Vää-

rän tarinan kirjoittaminen on perinteiden pettämistä, oman pesän likaamista.

Vähemmän julman saneerauksen jälkeen

Outokummun julma saneeraus, kaivoksen sulkeminen vuonna 1989, poikkeaa puunjalostusteollisuuden saneerauksista, tehtaiden alasajosta. Outokummun malmin ehtyminen oli pitkään tiedossa ja siihen osattiin varautua. Kaivos suljettiin ennen 1990-luvun lamaa, jolloin tuolloisen aluepolitiikan mukaisesti Outokumpuun rakennettiin teollisuuskyliä. Entisistä kaivosyhtiöläisistä tuli konepaja- ja teurastamotyöntekijöitä Turulan konepajalle (nykyisin Outotec-Turula Oy) ja Poutun teurastamolle (nykyisin HK-Ruokatalo Oy). Kaivosyhtiö oli hyvissä ajoin varautunut kaivoksen lopettamiseen, ja se sijoitti suunnitelmallisesti työntekijöitä uusiin tehtäviin toisille tuotantolaitoksilleen Suomeen ja ulkomaille.

Kaivoksen lakkauttaminen oli myös helppo perustella. Puunjalostuspaikkakuntien saneerauksen takana ovat koko metsäteollisuutta koskevat globaalit tuotannon painopisteen, kulutuksen ja markkinoiden muutokset sekä eri vaihtoehtojen kesken valintoja tekevien johtajien päätökset. Outokummun kohdalla yhtiön johdolla ei ollut vaihtoehtoja. Jäljelle jääneitä ja tiedossa olevia malminrippeitä ei silloisilla maailmanmarkkinahinnoilla kannattanut louhia.

Paikkakunnan teolliseen historiaan liittyvä kertomus ei ole murroksen – kaivoksen loppumisen ja yhtiön vetäytymisen – jälkeen enää yhden tahon hallussa. Se on monien erilaisten motiivien kohtauspaikka (kuva 3). Samantapainen muutos tapahtui esimerkiksi Varkaudessa, jossa yhdyskunta aiemmin hallinneen Ahlströmin vaihtuminen Enso-Gutzeitiksi avasi uudenlaisia mahdollisuuksia paikalliselle julkisuudelle ja vaikuttamiselle (Vepsäläinen 2007). Tällaisten muutosten jälkeen kertomus on aiempaa enemmän neuvottelujen kohde ja tulos. Outokummun kertomusta muokataan ja uudistetaan yhteisön tämän hetkisiä sosiaalisten voimasuhteiden mukaan (ks. Häyrynen 2010: 26).

Outokummussa tukeudutaan kuitenkin edelleen kaivoksen perintöön, Outokummun teollisuusyhdyskunnan kertomuksen yhteisöllisyyteen. Häyrynen (2010) osoittaa, että Outokummun murroksesta selviämässä ei ole kyse pelkästään taloudesta ja politiikasta, kysymys on myös yhteisön henkisestä tilasta ja jatkuvuuden tunteesta. Kaivospaikkakunnan institutionaalinen kertomus saa uusia ilmentymiä, paikallisia erityispiirteitä kuvataan usein tavoin ja kehityksen logiikkaa muotoillaan tietoisesti uusiksi.

Kuva 3. Arkkitehti W. G. Palmqvistin suunnittelema jyhkeä kaivostupa, portti kaivokseen, on muutettu museokäyttöön. Vanha kaivostorni on ollut jo vuosikymmeniä näkötorjina. (Kuva: Ismo Björn 06/2011)

KIRJALLISUUS

- Ahvenisto, I. (2008). Tehdas yhdistää ja erottaa Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle. 557 s. SKS, Helsinki.
- Annala, V. (1960). *Outokummun historia 1910–1959*. 502 s. Outokumpu Oy, Helsinki.
- Björn, I. (1991). *Suur-Ilomantsin historia. Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran historia vuoteen 1860*. 809 s. Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran paikallishistoriatoimikunta, Ilomantsi.
- Björn, I. (1994). *Enon historia 1860–1967*. 631 s. Enon kunta, Eno.
- Björn, I. (2006). *Ilomantsin historia*. 727 s. Ilomantsin ja Tuupovaaran historiatoimikunta, Ilomantsi.
- Björn, I. (2000). Kaivos kaupungin yllä. *Teoksessa* Björn, I., L. Immonen & M. Pennanen (toim.): *Outokumpulaisuus. Kaivoskaupungin historiaa*, 36–71. Outokummun kaupunki, Outokumpu.
- Haapala, P. (1986). Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920. *Historiallisia Tutkimuksia* 133. 408 s.
- Hakola, A. (2009). *Kaivostyön historia*. 367 s. Outokummun kaivosmuseo, Outokumpu.
- Häyrynen, S. (2010). *Kulttuuri jää*. 277 s. SKS, Helsinki.
- Keravuori, K. (1948). *Teollisuuden sosiaalinen toiminta*. 371 s. Suomen Työnantajain Keskusliitto, Helsinki.
- Kortelainen, J. (1996). Tehdasyhdyskunta talouden ja ympäristötietoisuuden murrosvaiheissa. *Joensuun yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja* 24. 155 s.
- Kortelainen, J. (2002). Forest industry on the map of Finland. *Fennia* 180: 1–2, 227–235.
- Kortelainen, J. (2007). Miten vesi toimii – Metsäteollisuuden ja vesiympäristön hybridi liitto. *Terra* 119: 3–4, 243–253.
- Kortelainen, K. (2008). *Penttilän sahayhteisö ja työllisyys*. 241 s. SKS, Helsinki.
- Korvenmaa, P. (1989). *Kauttua: tuotanto ja ympäristö 1689–1989*. 152 s. Ahlström, Uusikaupunki.
- Koskinen, T. (1987). Tehdasyhteisö. Tutkimus tehtaan ja kylän muotoutumisesta tehdasyhteisöksi, kudelman säilymisestä ja purkautumisesta. *Vaasan korkeakoulun julkaisuja. Tutkimuksia n:o* 123. 209 s.
- Koskinen, T. (1989). Metsäsektori suomalaisen muutoksen veturina ja jarrumiehenä. *Teoksessa* Suhonen, P. (toim.): *Suomi muutosten yhteiskunta*, 181–190. WSOY, Helsinki.
- Koskinen T. (1994). Elämää yhteisössä: elämänkerroista kertomukseksi. *Teoksessa* Koskinen, T. (toim.): *Elämää yhteisössä. Muistijalkia, ihmisääniä ja joukkosydämen lyöntejä tehdasyhteisön rakentumisen ja rapautumisen kausilta. Vaasan yliopiston julkaisuja, tutkimuksia* 176, 13–44.
- Koskinen, T. (2001). *Suomi metsäsektoriyhteiskuntana*. 141 s. Helsingin kauppakorkeakoulu, Helsinki.
- Kuisma, M. (1985). Outokumpu 1910–1985. *Kupari-kaivoksesta suuryhtiöksi*. 463 s. Outokumpu Oy, Helsinki.
- Lander, L. (1994). *Tulkoon myrsky*. 327 s. WSOY, Helsinki.
- Lehtolainen, L. (1995). *Kuparisydän*. 248 s. Tammi, Helsinki.
- Leskinen, A. (1957). Outokummun malmilöydön entee. *Outokummun Sanomat* 1957: 5, 26–27.
- Miettinen, V. H. (1950). Outokummun kaivos ja Outokummun malmin hyväksikäyttö. *Teoksessa* Oinonen, S., A. Laaksonen & O. Hakkarainen (toim.): *Teknillistä Pohjois-Karjalaa*, 20–24. Pohjois-Karjalan insinööriyhdistys, Joensuu.
- Mönkkönen, M. (1992). Mäntän historia 1860–1947. *Vanhan Ruoveden historia* III: 8, 1. 386 s.
- Mönkkönen, M. (1998). Mäntän historia 1948–1992. *Vanhan Ruoveden historia* III: 8, 2. 720 s.
- Palmgren, R. (1966). *Joukkosydän*. 566 s. WSOY, Porvoo.
- Pennanen, M. (2000). Outokummun kasvat. *Teoksessa* Björn, I., L. Immonen ja M. Pennanen (toim.): *Outokumpulaisuus. Kaivoskaupungin historiaa*, 6–35. Outokummun kaupunki, Outokumpu.
- Piiparinen, P. (2007). Kaivoksesta kaupungiksi. Historiateos Outokummun kaivoksesta, kaivosyhdyskunnasta ja Outokummun kaivostoiminnan jälkeisestä ajasta. *Outokummun kaivosmuseon julkaisuja* 2. 125 s.
- Särkikoski, T. (1999). Tiedon liekki. Kuinka Outokumpu loi keksinnön ja teki siitä kulttuurin. *Suomen Tekniikan Historia Julkaisuja* 1. 304 s.

- Talvitie, U. (2009). *Sodan ja ikävän vuodet*. 202 s. Mediapinta, Tampere.
- Tiitinen, E.-P. (1996). *Kairatut sydämet*. 92 s. Tammi, Helsinki.
- Tiitinen, E.-P. (2010). *Kiven sylissä*. 400 s. Tammi, Helsinki.
- Vepsäläinen, M. (2007). Tarjolla Saimaan Venetsiat. Savonlinna ja Varkaus esimerkkeinä paikkakuvausten kutoutumisesta ylipaikallisen ja paikallisen historiallisiksi kudemiksi. *Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja* 82. 208 s.
- Ziedler, W. (1950). Mätäsvaaran kaivoksen vaiheista. *Teoksessa* Oinonen, S., A. Laaksonen & O. Hakkarainen (toim.): *Teknillistä Pohjois-Karjalaa*, 53–55, 59–60. Pohjois-Karjalan insinööriyhdistys, Joensuu.